

A jezsuiták a magyar irodalomban

Írta: ALSZEGHY ZSOLT dr.

A lelkek regenerálására induló Jézustársaság hármass célt tűzött maga elé: tudatossá, biztossá és mélyé akarta tenni a katolikus vallásos életet. Magasztos céljának megvalósítására a példa mellett legfontosabb eszköze a szó volt: az élőszó és az írás. A terület, amelyen célja felé haladt: a gyóntatószék, az iskola, a szószék és a nyomda. A rend tagjainak nevelésében az aszkézis és az értelem képzése egy erővel érvényesül. Amannak eredménye, hogy minden rendtag állandóan tudatában él a fenséges hivatásnak, annak, hogy egész életét, akaratát, értelmét és minden vágyát eszközül ajánlotta fel Isten céljának megvalósítására; hogy önmagának nincs jelentősége a földön, csak az Isten és Egyház szolgálata; hogy életének nincs más értéke, csak az, amit ebben a szolgálatban hasznosít; hogy számára nincs más dicsőség, csak az Isten dicsősége. Az értelem képzése is ezt a tudatot mélyíti el, de fegyvert is ad a kézbe, fegyvert az életszolgálat gyakorlati területein, a lélekhódítás munkájában.

A jezsuita léleknek ez az elsősorban értelmi kiformalása természetesen azt hozza magával, hogy irodalmi megnyilatkozása is elsősorban az értelemre akar hatni. Az igazságról kell meggyőznie az emberiséget. Az igazságot csak a helyes gondolkodás tudja meglátni; ezért jut olyan fontos szerephez a jezsuita iskolában a logika, a helyes gondolkodás útjainak feltárása. A logika tanításának eszköze a könyv és a vitakozás. A *tankönyv* a külföldi jezsuita kollégiumokban is használt, világhírű kézikönyvek menetéhez és rendszeréhez alkalmazkodott, de – amint éppen Pázmány előadásainak kéziratáról megállapították – lehetett és volt is eredetisége: az anyagmegválogatásban, egyes kérdések megvilágításában, értelmezésében, a nagy mesterek állásfoglalásai közt való eligazodásban, szóval bizonyos józan önállóságban. A tankönyvíró benne él a kor-

ban: természetes tehát, hogy tanítását a jelenhez alkalmazza; így csendül ki az egyiknek írásából a protestáns tanok, másikéból a janzenizmus, később pedig a felvilágosodás tanításainak elítélése. Mintegy a gondolkodás törvényeit akarja kipróbálni a saját korának uralkodó vagy kísértő gondolatmenetén. Az iskolai vitatkozásoknak is ez az egyik célja; de a borotvaéles megkülönböztetéseket kívánó vitapontok sokszor csak az értelemnek érvelő ügyességben elgyönyörködő vívógyakorlatai.

A tankönyvnek a 16-18. században sokkalta nagyobb és messzebbható volt a jelentősége, mint ma. A tudományos ismeret foglalatát adta, nem próbálta azt az olvasó életkorához hozzáalkalmazni. A jezsuita tankönyvirodalom gazdag termésének nagy a szerepe a magyar tudományos irodalomban. Sajnos, ennek a szerepnek elfogulatlan megítélésére még nem történt kísérlet. Pedig nincs az egyetemes tudománynak olyan ága, amelyet a hazai jezsuita iskolák számára hazai jezsuita könyve nem közvetítene. De a tankönyvek összefoglalásán túl, az önállóbb tudományos műveknek is rendkívül gazdag a soruk. Csak szemléltetésül említek néhányat a különböző tudományok köréből: a győri *Ambshell Antal* a gravitációról értekezik, a komáromi *Grossinger János* a földrengésekről, *Lippay János* nagy művet ír a kertészetről, *Akai János* cosmografiát ad ki, *Kalatai Ferenc* oroszországi útját írja le, *Szluha János* Brazília egy részének térképét készíti el, *Eder Ferenc* Peru egyik tartományát ismerteti meg, *Csiba István* Magyarország vizeiről értekezik stb. Ismertebb a jelentősége *Árvái György* munkájának, amelyben a magyar művelődéstörténet ismertetésére tesz próbát (1735), *Sajnovics János* értekezésének, mely a magyar nyelvnek a finn-ugor nyelvekkel való rokonságára figyelmeztet (1770), *Pereszlényi Pál* magyar nyelvtanának (1682). Vannak világhírré emelkedett művelői is a tudománynak, mint a selmeci születésű *Hell Miksa* csillagász.

A leggazdagabb termést három területen látjuk: a teológia, a jogtudomány és a történelem terén. A legszorgalmasabb természetesen a teológiai munkásság. Az elméleti művek ezek között is latin nyelvűek és nagyrészt az egyes szerzők főiskolai vagy egyetemi tanításából segédkönyvül készültek. Ilyenek a rendkívül sokoldalú *Szentiványi Márton* munkái is. Az erkölcsstani és pasztorális tudomány művelői közül *b. Sennyey László* és *Tapolcsányi Lőrinc*, a scholastica theologia tanárai közül *Kapi Gábor* nevét emeli ki a tudománytörténet. Mindezek szakkönyvek, a papságra készülőknek és a lekipásztoroknak használatára. A polemikus irodalom már

kétféle közönséget tart szeme előtt: a papságot, amelynek segítségére akar lenni térítő tevékenységében, és a világiakat, akihez közvetlenül kíván hozzáférközni. Az előbbihez latin nyelven is szólhat, de az utóbbinál akkor érhet csak eredményt, ha az anyanyelvén fejt ki érveit. Az ellenfél, amely ellen ez az irodalom küzd: a protestantizmus három ága, a lutheri, kálvini és unitárius ág, de vannak könyvek, amelyek a török vallás tévelygéseire mutatnak rá. Így a legelső magyar jezsuita polemikuskok egyike: *Arator Szántó István* is egybeállította az akkorán cáfolatát. A protestantizmus ellen írt vitairatok nagyjában három típust mutatnak: vagy a katekizmus tételei kapcsán érvelnek és cáfolnak, vagy lefolyt, illetve néha elképzelt szóbeli vita közléseként jelennek meg, vagy egy-egy tétel polemikusk kifejtését adják támadó céllal, olykor pedig valamelyik protestáns mű cáfolatául. Ezeknek a vitairatoknak sikerét az érvelés meggyőző ereje és világossága nem mindig biztosította; szükség volt a vitázó fensőbbiségérzetének szuggesztívójára is, amit egyrészt a tudományos tájékozottság csillogtatása, másrészt a gúnyos, sokszor leckéztető, máskor keményen rendreutasító hang hozott magával. Tagadhatatlan, a vitatkozó ellenfelek igen sokszor a gyűlölet tüzeivel támadtak egymásra, igazságuk érdekében egymást igyekeztek bemocskolni; de azt sem szabad feledni, hogy magának a közbeszédnek a hangja sem volt a régi századokban olyan választékos, mint ma.

A 17. század második felében két jezsuitának volt félelmetes vitatkozó neve: *Kis Imrének* és *Sámbár Mátyásnak*.

Kis Imre vitájának keletkezését Pósházi Jánossal az utóbbi így mondja el: Két udvari ember, egy kálvinista és egy katolikus, mulatozás közben arról disputáltak, megvolt-e a kálvinizmus Kálvin előtt; végül is fogadtak, hogy amelyik vesz, az áttér a győztesnek vallására: „Kis Pater uramnak tudára esvén a dolog, ottan hivatta a kálvinista udvarit és kényszerítette, hogy fogadásának ura lenne; egyébaránt becsületi ellen fog a dolog esni. Éhez képest találta meg engemet – írja Pósházi uram – a becsületos udvari kálvinista. Beszélgetvén egymással, tetszék Írásban adnom ő kegyelmének egy kis instructiót ilyen titulussal: Rövid oktatás, melyben megmutattatik a kálvinista vallásnak isteni régisége. Mely írásocska Kis uramnak kezében akadván, ottan ellene ira. Engemet is nem annyira más, mint az ügynek igazsága arra vün, hogy írásomnak pártját vöm; és így addig ráncigálok egymás között a villongásnak kötelét, hogy alkalmas írás telek belőle.” Ezzel aztán megindul a polemikusk könyvek sora.

Sámbár vitájának alkalmiságáról viszont ezt olvassuk: Amikor Sámbár Patakra került, „a pataki oskola előtt egykor melléje szólítá Pósházi; de csakhamar megnémula a Pater előtt, sok ember láttára. Másodsor: disputálni hívák a Páttert a kálvinista oskolába, az egész nemesség jelen lévén; itt is úgy megnémítá Pósházit a Pater, hogy az böcsületos kálvi-

nista ur, Bocskai István úr önagsága szólalt meg Pósházi helyett, mondván, nem kell-e hát, Pater Uram, a szentírás? Mire gyorsan megfelele a lizskai prédikátor, akkori kálvinista esperest, mondván: Nem mondja azt a páter, hogy nem kell a szentírás; hanem azt mondja, hogy meg nem mutathatjuk bizonyosan mi kálvinisták, hogy vagyon-é szentírásunk? Azután is csakhamar, a disputációban nagy hallgatással lévén mindnyájan, csak azt várak, hogy a Pater vetne véget a dologban; de a Pater csak a szepelkedő Pósházi feletit várta; ő pedig a kívánt felelet nélkül csak nyakát szakasztá disputációjának. Harmadszor a pataki külső vár piacán való disputációra hogy elhittük Pósházit; meg nem mutathatta a kálvinista vallásnak csak egy cikkelyét is tiszta szentírásbul, hanem a kálvinista nép csudájára, kinszerítették azt mondani, hogy nem szükség annak szorul szóra lenni a szentírásban, amit hisznek a kálvinisták; elég ha fundamentum szerint ott vagyon. Aztán való esztendőben, azon napra, azon helyre disputálni hittük Pósházit, de elé nem mere jőni.” De a vita nyomtatásban folyt tovább; mind a két fél győztesnek hirdette magát, sőt P. Sámhárnak még a fogsorát is meg kellett mutatni cáfolatul, mert azzal rágalmazták, hogy vitavesztésének jeléül egyik fogát ellenfelei kirántották. Minthogy a vita nem egyszer a vitázó testi épségére ment, érthető a szenvedély is, amivel az ellenfelek egymást támadták. Mivel a könyvbe csak a szenvedély óráinak elmúlta után kerül a polémia, a durva hangnak abban már nincs meg a jogosultsága. P. Kis Imre így menti magát Pósházi felháborodása ellen: „Se te, se én ne tegyünk ítéletet, melyikünk írása rakottabb rendetlen szókkal. Olvassák oly értelmes emberek írásainkat, kik tudnak sententiát pronuntiólni. Reflectáld magadat irott actáidra, melyikünk kezdett elsőben rossz ethicából felelni.” A szenvedély mind a két félben megvolt, durva volt tehát polémiajuk hangja is; csak a katolicizmus hatalmi állásának visszahódítása után vált ez a hang katolikus részen feleslegessé, amikor a durva kötődést így intézhették el: „Ki győzné minden károgó varjúnak bedugni szájukat? Aki szájunk izént nem szól, vagy suprimáljuk írását, vagy megégetjük.”

A latin és magyar nyelven megjelent polemikus műveknek mérhetetlen volt a jelentőségük a katolikus reformáció hódító munkájában. És mivel a katolikus polemika hetven percentben a jezsuiták tevékenysége volt, a katolikus reformáció győzelme is az ő érdemük. A legtöbbet vitatott tétel: Melyik az ősbibb vallás? Jellemző, hogy a protestánsok ősbibbséget vitató fejtegetéseire még attól sem riadnak vissza, hogy kifejtsék, miben tér el a protestáns felfogás a valdi eretnakség tanításaitól. A biztos jártasság az egyháztörténetben, a gyökeres bibliaismeret, a tájékozottság maguknak a protestáns vallásalapítók írásaiban a mesteri érvelésnek szinte játékos könnyedségével párosulva legyőzhetlenné teszi a jezsuita polemikusukat.

A protestánsok ellen vívott harc mellett van gondjuk más, bennünket érdeklő probléma megvitatására is. Ilyen a görög-keleti szakadárok visszavezetésének kérdése, amiben *Szentiványi Mártonnak* és *Wernile Antalnak* van különös érdeme; ilyen a felvilágos-

dás nyomán járó vallástalanság. Az innen fenyegető veszedelemre *Csapodi Lajos* latin nyelvű munkája hívja fel a figyelmet (1771), meglepő tájékozottsággal a felvilágosodás korának bölcséletében. A könyvek olvasásából eredő megtévelyedésekre 1774-ben *Hlatki József* utal; *Faister Ferenc* 1777-ben közzéteszi Sacchini páter híres fejtegetéseit a könyvek hasznos olvasásáról; *Molnár János* pedig 1776-ban arról elmélkedik, miként olvassuk kritikus ésszel a modern könyveket a vallás és igazság elvesztése nélkül.

EBBEN AZ UTÓBBIBAN Eckhardt Sándor rámutat a vallásos ember megütökzése mellett a magyar ember felháborodására azon, hogy Montesquieu csak annyit tud írni Magyarországról, hogy lakói nemeslelkűek, jó boruk van, s még a kocsisok is latinul beszélnek. „Hát nem látott Magyarországon semmi mást, a józan ítélet tetszésére méltót, mint a lakosok jellemét és borát? Nincs itt irodalmi élet, nincsenek csillagászok, történetírók? Bibliográfusok, teológusok, költők?”

A jezsuita rend éber szemére vall, hogy egyik tagja, a trencsén-megyei *Kornél János* már 1735-ben kötetbe gyűjti az indifferenzizmus elleni érveket. Hogy a felvilágosodás elleni küzdelemben igazi sikert nem értek el, az annak tulajdonítható, hogy nálunk a felvilágosodás a 18. század hetvenes éveiben kezd erősebben hódítani, amikor már a rendet hatalmas ellenségei feloszlatták.

A vallásos irodalomnak *ájtatosság! termékeit* is a Jézustársaság terjeszti el a magyarság körében. Nyomatott könyvben magyar imádságok először *Vásárhelyi Gergely* katekizmus-fordításának függelékében kerülnek a hívők kezébe (1604). Ugyancsak Vásárhelyi fordítja le elsőnek Kempis Tamás könyvét, Krisztus követését. A középkornak ez a fenséges elmélkedő műve azonban Pázmány fordításában hódítja meg a magyarságot, ahogy Pázmány imádságos könyve válik másfél század legkedveltebb imakönyvévé is. *Hajnal Mátyas* Jézus Szívének szeretetében emeli Istenhez olvasóit, *Ágoston Péter* Szent Gertrud és Szent Mechtild magasztos lendületű ájtatosságait tolmácsolja magyar nyelven, *Tarnóczy István* a Bold. Szűz iránt való bizalmat és hódolatot sugározza lendületes imáiban és himnuszaiban, *Bárányi Pál* a később általánosan elterjedt Officium Rakotzianum őseként az imáknak és himnuszoknak gazdag sorát adja. A lelki olvasmányoknak valóságos könyvtárát teszi közzé a fáradhatatlan Tarnóczy István latin és magyar nyelven. Maga Szent Ignác is eljut a magyar közönség kezébe, de lefordítják a Jézustársaság világszerte elterjedt elmélkedései közül Bellarmin és Avancinus könyveit is. A vallásos elmélkedésnek Szent Ignác meg-

alapozta módszere terjed el így a 17th század közepén, mély szánással a magyar katolikus lélekben.

Az *egyházi ének* megújítására is a Jézustársaságában történik a legjelentősebb kísérlet: *Szőllösy Benedek* 1651-ben közzéteszi Kisdy érsek költségén a régi magyar egyházi ének reánkmaradt termékeit, gazdagítván azokat a protestánsok kedveltebb magyar énekeinek adaptálásával és számos új himnuszfordítással és parafázissal. Ez az első nyomtatott magyar egyházi énekeskönyv.

Az *egyházi szónoklat* megújítása is a jezsuiták működésével kapcsolatos. Hatásuk e téren messze terjed, hiszen a papnevelés is majdnem két századon át az ő kipróbált kezükben volt. Retorikájuk idegenkedik a népszónoklatoktól; arra törekszik, hogy világos taglalással és világos érveléssel győzze meg a hallgatóságot. A logikailag képzett fő szavát eredményesebbnek tartják a páthosz lendületénél. Az a hitük, hogy ha a hallgatóság megérti az igazságot, az igazság kényszere annak követésére is vonja. A szónok „az észhez szól inkább, s ennek révén a szívhez és akarathoz; nem ő indítja meg hallgatóit, hanem az a logikus következmény, mely fejtegetéseiből folyik; az akarat meghajlása belső processusnak műve, melynek ő csak az irányát jelöli meg”. Amint *Káldy György* hirdeti prédikációgyűjteményében, mindannyian abból indulnak ki, hogy az üdvösségre csak két dolog szükséges: az igaz hit és a parancsolatok megtartása. Fejtegetéseik tehát dogmatikai vagy morális tárgyúak, de a két irány nagyon sokszor egybeolvad. Mint hithirdetők, nem feledhetik a vallás igazságainak hirdetését; *Bárányi Pál* pl. még a halotti beszédekben is szükségesnek tartotta „helyel-hellyel a hitnek ágazatit, melyek felől villongást támasztanak az ellenkezők, elegyíteni, hogy a katolikusok azoknak igazságát látván, a hitben megerősödjenek, az ellenzők pedig az ő tévelygésüket megismervén, az igaz útra térjenek”. A szentbeszéd sokszor vallástanítás volt; az első magyarországi jezsuita szónok, Seidel János valósággal a vallástudomány alapjait revelálta a hitükről és papi kötelességeikről jórészt elfeledkezett papok szívében. Mivel pedig a híveket úgy kellett visszahódítani a protestáns táborból, a prédikációban nagy szerepe volt a katolikus hitigazságok világos kifejtésének, a tanítás Krisztusi eredete bizonyításának, a protestáns felfogás és a bibliai tradíció közti ellentét feltárásának. A 16. század végén és a következőnek első felében valósággal vándorszónokokként járkálják be a missziós jezsuiták Magyarországot és viszik az igaz tanítás igéjét nemcsak a királyi Magyarország falvaiba és városaiba, hanem a

protestáns hatalom szigorával védekező Erdélybe, sőt a török megszállotta vidékekre is. Szónokolnak a templomokban, ahol mód van arra, hogy a katolikus hívők templomba gyűljenek egybe; de prédikálnak magános házakban a félenk hívők és az érdeklődő protestánsok előtt, vagy tereken, esetleg abban a tudatban, hogy szavuk elhangzása után az ellenfél vitára áll ki velük.

A magyar jezsuitákat a protestánsokkal *vitára* csakugyan egy jezsuita páter szónoklata vonta: *Pitachich Márk* beszéde a szombat-helyi zsinaton 1579-ben. És ez a vita hívja a küzdőterre *Arator Szántó Istvánt*, a századforduló legtüzesebb szónokát. A polemikus szónokok közt mellette *Sámbár Mátyásnak* és *Csete Istvánnak* volt félelmetes neve.

CSETÉT egyik méltatója a régi rajongó népribunokhoz hasonlítja, „de abban különbözik tőlük, hogy világosan áll előtte a szent cél, melyet elérni akar, és bír mindannak világos ismeretével, amit eszközül használni lehet”. Hármuk közül csak az ő beszédei maradtak reánk; valóban, még a stílusát is sodró árrá teszi a hév, amivel szól. Mondatai szinte lávaszerűen ragadják a fájdalom, nemzeti aggodalom, harag, kérdőrevonás, szemrehányás hevében. Ezeknek a beszédeknek olvastakor megérti az ember az ugyancsak jeles szónok *Landovics István* megjegyzését: „A mezei vitéz kardjának villámlása az egyházi kalauznak illik mennydörgéséhez; amaz ott kinn, ez itthon indít rémülést az ellenség szívében.”

A *homiletikus beszédek* egy-egy tételt, igazságot fejtegetnek. Lehet ezeknek is polemikus éle, mint pl. amikor az említett *Landovics* böjt harmadik vasárnapján ezt a tételt állítja beszéde élére: „Aç egyesség és egyenlő hit megtartja az országokat, a tévelygés és eretnokség elveszti.” Ám rendszeren a napi evangélium szakaszához, az apostoli hitvallás egy-egy ágazatához kapcsolódnak. A dogmamagyarázat mindig erkölcsi tanítás is, az erkölcsi tanítás nem lehet el a dogmatikai alap megvilágosítása nélkül. A legszembetűnőbb ez az egybeolvadás *Káldy György* prédikációiban; célja: „az igaz hitről és jó erkölcstről való világos tanúság”. *Pázmány* a maga prédikációinak célját a lelki haszonban jelöli meg; értelmének gazdag tárházából csak azt szövi beszédeibe, „amit erkölcsünk egyengetésére, akaratunk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére alkalmasnak” ítélte. Ez a lelket felvilágosító tendencia háttérbe szorít minden más szónoki törekvést.

KÁLDY írja: „Az udvari ékesszólásra sem érkeztem, sem nem erőlködtem, nem gondolván azokkal, kik az együgyű igaz tudományt nem kedvelik, hanem viszkető fülök lévén, az emberi bölcseségnek caprágos ígéiben gyönyörködnek; hanem azoknak igyekeztvén szolgálni, kik az Isten ígéjének hallgatásából vagy olvasásából vagy életöket akarják

*A székesfehérvári egykori jezsuita,
ma cisztercita templom.*

*A nagyszombati egyetem és
egyetemi templom épülete ma.*

*Katona István történetíró
mint kalocsai kanonok.*

*P. Hell Miksa S. J.
magyar csillagász.*

*P. Roothaan János, a Társaság egyik
legnagyobb generálisa.
Filippo Balbo festménye.*

*P. Ledóchowski Ladomér,
a Társaság jelenlegi generálisa.*

megjobbítani, vagy az elkezdett jóban akarnak gyarapodni.” Pázmány is hangoztatja: „En, amit írtam, lelki haszonért, nem fülgyönyörködésért írtam. Annak okáért sem ékesenszólásra, sem egyéb cifrára nem szaggattam.” Korántsem azt jelenti ez, mintha a szónoki művészet hiányzana a magyar prédikáció e legnagyobb mestereiből; de sohasem válik öncéllá. Logikai iskolázottságuk szinte önkénytelenül teremti meg a világos, áttekinthető szerkezetet, a szónoki hatásnak egyik legfőbb eszközét; szillogisztikus felépítésű gondolatmenetük magától is művészi körmondatokban bontakozik ki; aszkézisre nevelt lelkük könnyen veszi magára a stílus fegyelmét, de könnyen engedi át magát a melegebb áhitat rezdüléseinek is; Szent Ignác lelkigyakorlatainak elképzeltető helyzetrszletezései a morális igazság reális viszonyokban való szemléltetéseire szoktatnak. Magával ragadó erőt ad beszédüknek a külső érvek bősége: a bibliaismeret, a tájékozottság a szentatyákban, a szent és profán történetben, a klasszikus világ bölcseinek* írásaiban. A legnagyobb és legmagávalragadóbb erő azonban a hitnek biztonsága, a tanítás kétségbevonhatatlannak hitt bizonyossága. Innen van, hogy ha van is a jezsuita szónokok közt árnyalatokban különbség, annál még szembetűnőbb az a szellemi egység, amelyet nevelésük adott lelküknek.

Meglátták a magyar jezsuiták azt a veszedelmet is, amit a katolikus *bibliafordítás* hiánya jelent, „hogy a keresztények a Szentírásnak avagy Bibliának méltóságos nevét kedvelvén, válogatás nélkül olvassák a tévelygő újítóknak hamisan fordított Bibliáját, abból az orvosság helyett mérget, az üdvösség helyett kárhozatot” merítvén; a fordítás munkájához már *Arator Szántó* hozzákezdett, a teljes Bibliát azonban *Káldy György* szólaltatta meg magyarul. Ez a magyar Biblia híven ragaszkodik a Vulgata szövegéhez; első érdeme ez a hűség. De magyar stílusa is figyelmet érdemel: „legtöbb kortársát fölülmúlja könnyű folyású, erőteljes és igazán numerózus nyelvével, szemenszedett, csinos szólásaival, válogatott kifejezéseivel, tősgyökeres, érett és zamatos magyarságával”. A katolikus magyarság két és fél századon át az ő bibliafordításából ismerte meg a kinyilatkoztatás ígét.

A *jogtudomány* terén a magyar jezsuiták elsősorban azzal szereztek érdemet, hogy a magyar nemesi jognak forrását, a Tripartitumot, a jogot tanuló ifjúság számára a maguk kora viszonyaihoz alkalmazták. Ebben a munkában elévülhetetlen érdemei vannak a vas megyei *Szegedi Jánosnak*. A joggyakorlatnak ügyes kézikönyvét készítette el az erdélyi *Dobner István*. Részletproblémákkal is foglalkoztak: a nemesség birtokjogával, az uralkodói hatalom kérdésével, a királyné megkoronázásának alkotmányjogi fontosságával stb. A magyar egyház helyzete megkövetelte, hogy figyelmet fordítsanak a katolikus Egyház magyarországi jogforrásaira, az egyháziak pozíciójára a magyar alkotmányban, az egyházi birtok jogállására;

hiszen ezen az oldalon az Egyház nemcsak a protestánsok, de sokszor a katolikus főurak részéről is támadásnak volt kitéve. Az egyházjog tehát alapjában polemikus terület volt, érthető, hogy az Egyház védői itt is megvillogtatták tudásuk fegyvereit.

Tudjuk, hogy maga Pázmány is a szívéen melengette a tervet, hogy egybegyűjti a *magyar egyháztörténet* emlékeit. A nagy munka anyaggyűjtésében fáradozott *Cseles Márton* a vatikáni levéltárban; *Hevenesi Gábor* csaknem száz kötet anyagot hordott össze; sokat áldozott rá *Szörényi Sándor* is. Bár a nagy terv nem valósult meg, a részletmunkáknak egész serege látott napvilágot. Ezek között nevezetesebbek: Cseles Márton művei az erdélyi és a szerémi püspökségről, Szörényi Sándoré az esztergomi érsekekről, *Dobronoki György* kéziratai a jezsuiták magyarországi megtelepüléséről, *Katona István* műve a kalocsai érsekségről, *Kazy Ferencé* a nagyszombati egyetem történetéről. Nagy jelentőségűek ezek a gyűjtések és művek: a forrásokon alapuló, kritikai történetírásnak megindulását jelentik Magyarországon. És ez az új történeti módszer érvényesül a világi történet megírásán dolgozó jezsuita szerzők munkáiban is. Ezeknek sorában elsőnek kell említenünk *Kaprinai Istvánt*, aki nemcsak régi okiratokat és feljegyzéseket másol és másoltat, hanem a magyar pénzéremekkel és éremképpel is foglalkozik; *Palma Károlyt*, aki a heraldikának egyik legelső magyar kutatója; *Wagner Károlyt*, a genealógia munkását; *Fridvalszky Jánost*, a római feliratok gyűjtőjét és magyarázóját. Ezeknek iskolájából és környezetéből nő ki a magyar történetírás két nagysága: *Katona István* és *Pray György*.

AMANNAK História Criticája az első, forrásokon felépített katolikus magyar történet, szemképrázoló adatkinccsel, bátor igazságkereséssel, éles forráskritikával. Emezt Hóman Bálint így méltatja: „Munkásságának tiszta történeti karaktere, speciálisan történeti tudása és érdeklődése, fejlett analitikus kritikája, a gyakorlati politika tendenciáitól való idegenkedése, a magyar jezsuita iskola hazai talajában gyökerező műveltsége és történeti felfogása emelték őt, mint történettudóst és mint a magyar történettudomány irányítóját a kortárs történetírók fölé.” A nagy tervek és hatalmas tudományos művek mellett a Jézustársaság tagjainak erős gárdája dolgozott összefoglaló compendiumok (Kazy, Kunics, Szegedi Mihály, Turóczy László, Horváth Mihály, stb.), történeti nagyságokról szóló Mausoleumok (Lanzmar, Hellmár, Kéri, stb.), egy-egy korszak hősi képe (pl. Szideck) közzétételével a magyar dicsőség és nemzeti büszkeség ébrentartásán. Sőt vannak köztük olyanok is, akik nem elégszenek meg ebben a tudomány latin nyelvvel, hanem a magyar közönséghez magyarul szólnak; Spangár András a Petthó-féle magyar krónikát egészíti ki, Molnár János pedig „Az Anya-Szent-Egyháznak Történetit” adja ki magyar nyelven.

A magyarnyelvűség azonban még a 18. század végén sem volt nélkülözhetetlen ismerve a magyar nemzeti irodalomnak. Az oktatás latin nyelven történt, a megyei és országgyűlési tanácskozások latin nyelven folytak: jóformán a műveltség alapkötelessége volt a latin nyelv tudása. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar Jézus-társaság tagjainak még *szépirodalmi munkássága* is javarészből latin.

Ez a szépirodalmi munkásság termésének nagyobb részében szoros kapcsolatban marad az iskolával: a diákok számára vagy a diákok nevében készül. A diákok számára, akik a költői művet valamelyik iskolai ünnepélyen előadják, vagy a diákok nevében, hogy előkelő vendéget vagy pártfogót köszöntsének. Néha valósággal az iskolai munkából nőnek ki, mint a szónoki gyakorlatot szolgáló panegyrusok, amelyek a rend egy-egy szentjét ünneplik, vagy a nemzeti történet nagyjait. Az előbbinek típusa egy Kassán 1692-ben megjelent kötet, három dicsőítő beszéd: egyik a szeplőtelenül született Szűz Máriáról, másik Mária mennybemeneteléről, a harmadik Kostka Szent Szaniszlóról. Szinte esztendőnként megújul e panegyrusokban a rendalapító Szent Ignác emléke és mellette a „keresztény Hercules”-é, Xavéri Szent Ferencé. A másik típust szemlélteti az ugyancsak Kassán 1722-ben megjelent Hungária Apostolica, amely 12 beszédben ünnepli 12 apostoli király vallásosságát. 1723-ban ugyanott Acta Illustria Heroum Hungáriáé oratiunculis expressa címen a magyar múlt hősi harcosainak dicsőítése látott napvilágot. A hősiség azonban nemcsak a fegyverforgatást jelenti e művekben, hanem a vallási állhatatosságot is; 1708-ban pl. ezen a címen kerül elénk egy kötet: Panegyrici Praelatorum et Magnatum Hungáriáé, qui saeculo XVII. pro fide Dei et Regis laureata morte vitám terminarunt. (A hitért és királyért meghalt főpapok és mágnások.) 1720-ban viszont három királynét ünnepel egy kötet: Szent István feleségét, Gizellát, II. Endre feleségét, Beatrixot és I. Lipót nejét, Eleonórárt. Ezek a panegyricusok nem törekszenek történeti hitelességre; csak az a céljuk, hogy egy-egy eszményképet, vagy egy-egy erény megtestesítőjét emeljék követendő például az olvasó elé. Ami művészet van bennük, az a stílus művészete: a szónoki beszéd dekorációja, igazi barokk kápráztatás. A jellemformálás mellé így kerül célzatul a magasabb szónoki stílus elsajátíttatása.

A stílusfejlesztő tendencia érvényesül a *verses művekben* is, de csak a nevelő célzat szolgálatában. A költészetnek éppoly jellemzője akkor az ünneplő jelleg, mint a panegyrusoknak; legvirágzóbb műfajai: az eposz, a heroida, az ecloga, az óda és epigramma. A tiszta műfajú eposz azonban ritkább; ilyen a Hunnias (1731), eposz Attiláról; Nicolaus Zrinius, a sziget-i hős története (1751). Gyakoribbak azok, amelyekben – mint Gyöngyösi István magyar eposzaiban is – az epicum hősi levelekkel színeződik. Ezt a műfaj-elegyítést az magyarázza meg, hogy a verses műveket sokszor elő is adták; akkor pedig az egyhangúságot kerülni kellett. A különböző versformák kezelésében való ügyességüket is így mutatták meg a verselők. A „forma heroica” a hexametert, az „elegiaca” a distichont jelentette; az ódái mértékek Horatius mértékei; a heroidák Ovidius leveleinek utánzásai. A megénekelte történeti tárgyak közt szerepel Hunyadi János, akit 1724-ben eposz, 1705-ben heroikus, elégikus és jambikus

hármassorú, 1743-ban heroidákkal színezett epikum ünnepel; Szent István emlékét 1751-ben idézi fel egy verses életrajz; Szent Imréről 1708-ban készül ünnepi vers; Szent Elek alakját 1674-ben elogiumok és ódák jelenítik meg; 1733-ban Erdély tizenhárom fejedelméről, 1753-ban a magyar nádorokról és helytartókról készül poéma; 1727-ben II. Rákóczi György vesztés háborúját éneklik meg; 1688-ban Lotharingiai Károly, 1692-ben Bádeni Lajos haditettei találhatnak megdallalót. Az ilyen, személyekhez kötött tárgyak mellett nagyobb kompozíciók is elének kerülnek; a *Diadema Triumphale* 1729-ben az egész magyar sorsot versbe szedi, a hét századot így jellemezvén: *saeculum pium, bellicosum, pacis amans, Romanae Sedis studiosum, aequi observans, sapiens, felix*. A *Félicitas omnis Hungariáé* 1738-ban azt bizonyítja, hogy a magyarok minden harci sikere Mária közbenjárásának eredménye; ugyancsak a Mária-tisztelet ősi voltát hirdeti egy 1728-ban megjelent verskötet. Az ünnepelt eszmények közül nem hiányozhat a Jézustársaság harcos eszménye sem; ezt idézi fel 1715-ben Gyalogi János két verses műve: *Prima Jesu Societas Claudiopolitana* és *Corona Joannaea*. A nagyszombati egyetem alapítóit ünnepli 1668-ban, pátrónusait 1707-ben egy-egy verskötet.

Az ünneplésből természetesen kijut a városoknak is, ahol a magyar jezsuiták a műveltség fellegvárát építették ki: Nagyszombatnak és Kasának, sőt még Ungvárnak is. Allegorikus köntösbe öltöztetett mesetörténetek ezek, Ovidius Átváltozásainak analógiájára. A mesejátékból 1728-ban az összes nevesebb magyar városok keletkezésének mesterkéltnyűjteménye nőtt ki. Tündérek lépnek elének, források és hegyek keletkezése kapcsolódik azoknak naívnul szótt földi életéhez.

Az ódák a Horatiustól tanult frazeológiával a verselők egyéni érzéseit mondják el. Ez az érzés a leggyakrabban hódolat a világi vagy egyházi pártfogó előtt, de sokszor vallási áhitat is vagy nemzeti lelkesedés. Irodalomtörténeti jelentőségük épp az, hogy előkészítik a későbbi magyar, „deákos költői iskolának” a talajt: stílusban, fogalomkörben. Az eclogáknak teljesen személyi ünneplés a jellegük; híven kapcsolódnak abba a nemzetközi idillköltészetbe, amelyet a humanizmus indított meg. Az epigrammák nemcsak tanító jellegűek, hanem történeti személyeket jellemzők is; *Babai Ferenc* például sorban megénekelte epigrammaiban a magyar királyokat, nádorokat, esztergomi érsekeket. A tanító költészetnek is van néhány érdekes hajtása. Ivancsics János pl. az optika elemeit, *Klaus Ignác* a dohány hasznát és kárát, Kamóczy Ferenc pedig a költészet szabályait foglalta tanító költeménybe. Még szatírával is találkozunk, Horatius hangján (*Kelcz Imre*, 1733; *Platthy Mátyás*, 1752), erkölcsjavítóval, a görög szellem becsületét védővel. A verselő játékoknak legvégletesebb formája az emblema-játék, amelyben betűk vagy szavak sorrendváltoztatásával, új vagy ellentétes értelmű mondatok formálásával gyönyörködtet a találékonyság.

Tagadhatatlan, hogy ebben a latin költői termésben kevés az igazi költészet. Ugyanolyan utánzóköltészet ez, mint a nagy humanisták poézise. A forma és a stílusfigurák az antik világból valók, a tartalom is elveszti a legtöbbször egyéni színét. Nem is költői értékkel vívják ki a figyelmet, inkább a meglepően gazdag termékívánná gondos átvizsgálásukat. Sajnos, ez mindezekig nem történt meg, pedig másfélszázad magyar nemességének kedvelt olvas-

mányai voltak, egy korszak irodalmi ízlésének jellegzetes megnyilvánulásai. Nemzeti szempontból azonban még egy fontosságuk van: latin nyelven, de magyar történeti tudatot ápoltak és terjesztettek. A Jézustársaság hivatásában azzal vettek részt, hogy a latin nyelven való készséget emelték, a nemzeti érzést pedig szoros kapcsolatba hozták a vallásos érzéssel.

A jezsuiták szépirodalmi törekvéseinek másik ága, az *iskolai dráma* a humanista iskolának rendszeréből került át a Jézustársasághoz. Eredeti célja az volt, hogy a latin nyelvben gyakorolják magukat a darabot játszó tanulók és ennek kapcsán a fellépésben is ügyeskedjenek. A Jézustársaság, rendeltetésének megfelelően, új célzatot tett ehhez: a jellemnevelést a bemutatott példa révén. Mivel az iskolai színelőadások egyre nagyobb közönséget vonzottak, épp ez a jellemnevelési célzat sürgette a magyar nyelvű előadások divatját; ha nem is szűnt meg a latin nyelvű színjáték, a 18. század közepétől nő a magyar nyelvű előadások száma.

AZ ERÉNYEK KÖZÖTT, amelyeket az iskolai tragédiák hőseikben kidomborítottak, a vallásosság az uralkodó; mellette két erény emelkedik ki: a barátság, aminek kultuszát azért is hirdeti annyi darabunk, mert ez pótolta a szerelmet, és a hősiesség. A cselekmény bonyolítása a legtöbbször félreismerésen épül; a bonyodalom megindítója rendszeren bántott önérzet, irigység; ez vagy hamis tanút, vagy költött levelet használ a hős elbuktatására. A vég azonban mindig megnyugtató: az isteni igazság diadalt arat. A szerkezetben az aristotelesi szabályok érvényesülnek: szigorú egység, még az időben is. A stílus a tragédiákban Seneca páthoszát követi, a vígjátékokban Plautust. A magyarországi darabok az egyetemes jezsuita drámához alkalmazkodnak: onnan veszik a hazai szerzők a mintát, sokszor a tárgyat is. Általában valamelyes csereviszony van a rendtartományok drámatermésében; a sikerültebb, nagy hatást arató darabok valósággal körutat tesznek. Témában forrásuk a biblia, a világtörténet és a nemzeti történet. A vígjátékok cselekményének időpontja viszont a jelen. A tragédiák hősei előkelő szereplők: királyok, hadvezérek, szentek; a vígjátékban inkább a mindennapi élet embere. Az előadók iskolás fiúk lévén, a női szereplők ritkák; ha már nőnek is kell szerepelnie, inkább olyan cselekményben viszik színre, amelyben férfiruhában rejti el magát.

A színelőadás mindig ünnepi dolog, ünnepivé teszi, hogy az Egyháznak valami nagyobb ünnepén rendezik, vagy olyankor, amikor az illető rendháznak van ünnepe, például előkelő látogató keresi fel azt. Innen van, hogy a daraboknak egy része is ünneplő darab: vagy egyenesen a magas látogató köszöntésére készült, vagy legalább a volta-képeni szöveg felvonásai közé illesztett közjáték allegorikus tartalma teszi alkalmivá. Az allegóriának amúgy is nagy a szerepe: a poézis művészetében abban kulminál. Ehhez alkalmazkodik az előadás pompája: olyan díszletek és gépezetek biztosítják azt, amilyent az egyszerű néző valószínűleg csodának látott. Meg is ragadták ezek az előadások a néző bámulatát; csak az ügyesen vezetett párbeszéd kellett még hozzá és a néző

lelke rabja lett a darab célzatának. Különösen akkor volt ez fontos, amikor protestáns nézője is volt a játéknak; és csakugyan, vannak adataink arról, hogy egy-egy színelőadás a lelkeknek egész seregét nyerte meg a katolikus vallásnak. Ismerték a színdarabnak ezt a hatóerejét a jezsuiták; ezért minden városban, rögtön megtelepülésük után, siettek a színjáték bemutatásával.

A magyarországi jezsuita dráma tehát rendkívül bő termésű. Írói nem az eredetiségre törekzenek, hanem a hatásra. Ennek a kedvéért adaptálnak a külföld világi színpadáról is drámákat; Corneille, Holberg, Molière a jezsuiták iskolai színpadáról szól először a magyar közönséghez. A 18. század világszerte ünnepelt operaszerzője, Metastasio a legszívesebben kiaknázott szerzők közé tartozik. A magyar műveltségtörténetben ezeknek az előadásoknak éppen az a jelentőségük, hogy a színi kultúrára nevelték rá a magyar közönséget. Megteremtették az érdeklődést a színjátszás iránt. De nagy az érdemük a magyar léleknevelés terén is. A közönség láthatta a színen a magyar múlt nagyjait is, lelkesedhetett azoknak erkölcsi nagyságán. Csak nemrégiben szedte össze Pallós Kornél a Szent István alakjáról szóló jezsuita drámákat; a 16. századból egy, a 17.-ből nyolc, a 18.-ból 18 darabot említ, amelyek mind az első szent király idejében játszódnak. Ámde nemcsak a messzemúlt jelent meg e színpadokon, hanem a közelmúltnak megragadó eseményei is. *Kapi Gábor* pl. már 1686-ban feldolgozta Bécs védelmét a török ellen egy iskolai drámában. Még Attila és Buda testvérharcát is feldolgozták; de megjelenítették Hunyadi, Mátyás királyt, Zrínyit, Dobót; I. Endre, I. Béla, Szent László, Imre és Endre viszálya, II. Endre, Károly Róbert, Eszterházy György, Kemény Simon, Nádasdy Tamás – hogy néhány példát említsünk – jezsuita színpadról vált a magyar közönség előtt ismertebbé. Természetes, hogy a darabok a hősi érdem fölött a vallásosságot és erkölcsi értéket hangsúlyozták. Hiszen tendenciájuk a panegyruséval és a verses heroicuméval azonos.

A kutatás még nem derítette ki, mikor tértek rá a magyar nyelvű előadásra; adataink vannak azonban arra, hogy ez már a 17. század folyamán megtörtént. E magyar előadások a 18. században kapnak nagyobb erőt, valószínűleg az egyre erősülő nemzeti törekvések természetes következményeként. Ezzel a jezsuita dráma a magyar társalgási nyelv elterjesztésében is jelentős szerepet kapott, egyben erősebben az iskolán kívül álló közönséghez fordult. Részévé vált a magyar dráma fejlődő termésének.

A magyar nyelvű jezsuita dráma az a terület, ahol a rend a legélénkebben kapcsolódik bele a magyar szépirodalom munkájába;

hiszen nemcsak az iskolai színpadról hatnak e magyar drámák, hanem – és ez mutatja magasabb céljukat – könyv alakjában is megjelenik néhány. Így *Illei János*, *Kozma Ferenc* és *Kunics Ferenc* darabjai. És az, hogy Révai Miklós a szerző halála után is szükségesnek érzi *Faludi Ferenc* egyik drámájának közzétételét, nyilvánvaló bizonyosság arról, hogy még a 18. század vége is irodalomnak, nem alkalmi írásnak tekintette a magyar nyelvű iskolai drámákat.

De a rend néhány tagja teljes tudatossággal is részt vesz a magyar irodalom megújulásának mozgalmában. 1768-ban kiadja *Gerő György* Guillaume de Waha könyvének, a Keresztény Herkulesnek magyar fordítását; egyik hajtását annak a regényes életrajzformának, amely a 17. században kezd külföldön divatossá válni s amelynek nálunk első hajtása a valószínűleg Szőnyi Nagy István református lelkész fordításában megjelent Gusztáv Adolf-életrajz volt 1675-ben. A kereszteshadak vezérének, Bouillon Gottfridnak alakja egyébiránt latin epikus versben is megörökítőre talált a magyar jezsuiták közt: 1742-ben jelent meg Kolozsvárt. Hogy az életrajzregényt mennyire korszerűnek érezték, annak más bizonyága is van: *Horváth Mihály* latin nyelvre fordította Marmontel francia Belizár-ját, *Traxler Ferenc* pedig 1755-ben átsimította és sajtó alá rendezte Haller Ferenc gróf Télémaque-ját.

Működésének java részét a *magyar költészet fejlesztésére* fordította néhány magyar jezsuita. *Faludi Ferenc* a 18. század legnagyobb írói értékei közé emelkedett: szépirodalmi eszközökkel dolgozó erkölcstani fordításai, novellisztikus Téli Éjtszakái, a külföld gáláns költészetének hangját és motívumait hozzánk átültető versei hangjuk és stíljük újságával frissítették fel irodalmunkat. Különösen dalainak formai művészete, az idegen strófaépületben érvényesülő magyar ritmus volt hatással a magyar dal fejlődésére. Tanítványának, a későbbi szanyi plébános Nagy *Jánosnak* is leginkább népi hangú versei szereztek nevet. *Baróti Szabó Dávid* és *Rajnis József* viszont a klasszikus költészet versformáira szabják verseiket s ezzel a művészibb magyar verselésnek vívnak ki tiszteletet. A deákos költőcsoportnak harmadik tagja, a piarista Révai Miklós pedig őszintén és hálával ismeri el, hogy neki a klasszikus formájú verselésben mintája és bátorítója a jezsuita *Molnár János* volt. Molnár e formai újításban megelőzte Barótit és Rajnist, avval viszont, hogy Magyar Könyvház című folyóiratában közzétette magyar és külföldi olvasmányairól ismertető megjegyzéseit, a magyar olvasóközönség rendszeres tájékoztatására tette meg az első kísérletet. íme, néhány

név, a sok közül a legjelentősebbek kiragadva, melyeket a magyar irodalomnak minden kézikönyve számontart.

A magyar irodalom fejlődésében a legjelentősebb jezsuita író azonban nem a szépirodalom sorából kerül ki: *Pázmány Péter* az, a katolikus egyházi irodalomnak mindmáig a legnagyobb mestere, a művészi szónoklat megteremtője, akiről Sík Sándor meggyőző erővel igazolja, „hogy ő a magyar irodalomban az első tudatos nyelv-művész”. Nyelv-művész, akinek prózája nemcsak a saját, kiválasztott egyéniségének, hanem egyben a jezsuita rend embernevelő tudatosságának is jele és megnyilatkozása. Művei nemcsak tartalmi értékükkel emelkednek magasra, hanem szerkezeti és kifejező művészetükkel is példát adók és mintát teremtők. Egyéniségének kifejlődésében, lelki nagyságának kialakulásában, életcéljának felismerésében és megvalósításában fennköltebb megvalósítása annak az eszménynek, amelyet magyar jezsuitának nevezünk. Rövid vázlatunkat nem végezhetjük mással, mint utalással erre az eszmény-megvalósításra, mert ez sejteti meg a legjobban azt, ami a jezsuita rend irodalmi tevékenységének érdeme.¹

¹Áttekintésünk a rend munkáját 1773-ig, a feloszlatásig kíséri nyomon.